

DE ARQUEOLOGIA CRISTIANA

I

INSCRIPCIÓ FILOCALIANA FALSIFICADA

En el volum dels *Analecta* de 1926 dedicàrem unes pàgines (484-494) a l'estudi de la cal·ligrafia filocaliana. Posteriorment havem pogut continuar les recerques sobre aquest tema i tenim a punt de publicar un treball més documentat sobre l'esmentada lletra. Les principals conclusions que ja en el primer article presentàrem com hipotètiques, són: Les inscripcions certament dibuixades per Furius Dionisius Filocalus palesen una evolució: *a)* de menor a major perfecció d'incisió; *b)* ús cada vegada més freqüent d'abreviatures i especialment de nexes desconeguts en les primeres inscripcions; *c)* pals de les lletres de menys a més groixuts en proporció a l'altura; *d)* disposició simètrica perfecta en les darreres i desconeguda en les primerenques. Com a tipus central posàvem la de Santa Agnès. Com a primera i més imperfecta, la de les criptes vaticanes "Cingebant latices..." Tan imperfecta trobàvem aquesta darrera inscripció que, a mida que anàvem coneixent més detalladament el tipus filocalià, augmentaven els dubtes sobre la seva autenticitat filocaliana. No ens sabíem decidir a declarar-la semifilocaliana com tantes altres, però tampoc podíem esvair els nostres dubtes. En la darrera estada a Roma, el passat mes de febrer, creiem haver pogut resoldre definitivament totes les nostres dificultats.

El marbre de la inscripció, de caràcter verament monumental, amideix 3'22 m. de llargada per 0'92 m. d'altura. Abans de la construcció de l'actual basílica de Sant Pere estava col·locada, segons Pere Sabinus (1), "in exteriori fronte parietis ad latus dextrum divi Petri in Vaticano". És doncs al temps de la Renaixença que fou posada en el corredor subterrani de les crip-

(1) Pere Sabinus escrivia a les darreries del segle quinzè. Vide pàgina 4.

tes vaticanes, on encara es conserva. Primitivament, no hi ha dubte, tota la làpida formava una sola peça. Avui està trencada en una dotzena de fragments de diferents tamanys i amb les juntures ben poc dissimulades. Una juntura remarcable, que va de dalt a baix, quasi mig parteix la inscripció en dues parts, que anomenarem *A* i *B*. A la dreta d'aquesta juntura hi ha un sol fragment de marbre, mentre que a l'esquerra hi veiem tots els altres fins a la dotzena. Per precisar millor donem el text transcrivint en versal el fragment de la dreta *B*.

CINGEBANT LATICES MONTEM TENEROQVE MEATV
 CORPORA MVLTORVM, CINERES ATQVE OSSA RIGABANT.
 NON TVLIT HOC DAMASVS, COMMVNI LECE SEPVLTOS
 POST REQVIEM TRISTES ITERVM PERSOLVERE POENAS.
 PROTINVS ADGRESSVS MAGNVM SVPERARE LABOREM
 AGGERIS IMMENSI DEIECIT CVLMINA MONTIS.
 INTIMA SOLLICITE SCRVTATVS VISCERA TERRAE
 SICCAVIT TOTVM QVIDQV^{ID} MADEFECERAT HVMOR.
 INVENIT FONTEM, PRAEBET QVI DONA SALVTIS.
 HAEC CVRAVIT MERCVRIVS LEVITA FIDELIS.

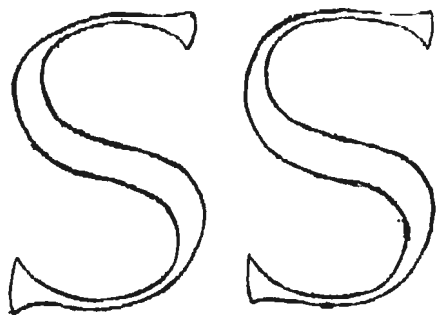
Encara que pugui semblar una gosadia, volem fer la categòrica afirmació que tot aquest enorme fragment *B* d'inscripció no és filocalià ni molt menys, sinó una renovació o falsificació del temps de la Renaixença, com veurem.

La raó principal i ja decisiva per nosaltres, en la qual recolzem la nostra tesi, és la manifesta diversitat de cal·ligrafia entre les dues parts de la inscripció. La part *A* està molt mal conservada i per ço no hi són perceptibles molts dels petits trets característics del tipus filocalià, del tipus de la inscripció de Santa Agnès, però sempre que algun d'aquests petits trets és visible, respon perfectament al susdit tipus. Per contra, el fragment *B* està molt ben conservat, tots els petits detalls de les lletres hi són ben marcats i quasi mai no concorden amb el tipus model.

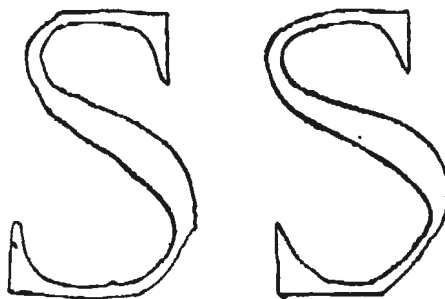
Ens acontentarem de fer remarcar aquí les diferències de les lletres característiques. Vegeu en la adjunta fotografia, per cert no gaire bona, les tretze ss del fragment *B*. Totes tenen el corbat superior quasi angular molt diferent de les ss del fragment *A*. Els calcs exactes, que reproduïm, faran veure millor aquesta grossa diferència. Compareu sobretot les ss d'ambdós fragments amb el calc d'una s de la inscripció de Santa Agnès.

La fotografia no permet notar la diferència entre les altres lletres. Compareu, però, els calcs de la P en ambdós fragments i examineu la factura destinada d'AB del fragment *B*, les quals no tenen res de filocalià.

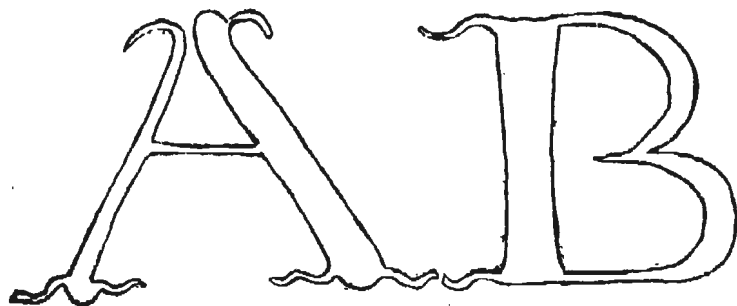
lletres de *adgreSSus*
del fragment *A*

lletres de *oSSa*
del fragment *B*

lletra *S* de la inscripció
de Santa Agnès

lletres del fragment *B*

fragment *B*

fragment *A*

Repetim que fou l'estudi de la calligrafia, que ens féu veure la falsetat del fragment *B*, però no ens han mancat després altres raons que corroboren fins a l'evidència la nostra conclusió.

Com ja havem observat, tota la part *A* està molt gastada, feta malbé i trencada en deu o dotze peces, cosa molt natural havent la inscripció estat trobada al segle xv excavant als volts de la Basilica. En oposició, el fragment *B*, d'un metre i mig d'amplada, està ben sencer, amb la superfície perfectament llisa, cosa que ens apar ben significativa. A més a primer cop d'ull es veu el diferent color, la diversa pàtina entre els marbres d'ambdues parts. Esperem que un tècnic els examini i es convencerà del que diem.

Per fi exposarem una altra prova. i aquesta no sols ens palesarà la falsificació del fragment *B* sinó que a més ens constatarà que aquesta falsificació és deguda al temps de la Renaixença i no als temps subsegüents a les devastacions dels Gots. En efecte, en el text del fragment *B* trobem una greu errada d'ortografia, indigna de la correcció constant de l'artista Filocalus, és a dir: *umor* per comptes de *umor*. Això ja féu dir a l'eximi epigrafista E. Diehl (2) "at humor qui extat titulus an renovatus?" I efectivament, Filocalus escriví *umor* i així ho llegí encara a darreries del segle xv el ja esmentat Pere Sabinus. Aquest escriptor, en una silloge publicada pel de Rossi (3), ens transcriu íntegre l'epigrama amb aquestes úniques diferències de text, comparat amb el del marbre actual abans copiat.

v. 2. *adque*, no *atque*

v. 6. *immensi*, no *immensi*

v. 8. *umor*, no *humor*

Per una anotació que el mateix Sabinus anteposà al text sabem que les variants *adque* i *umor* no eren degudes a lleugeresa en la transcripció, sinó que amb tota seguretat-així constaven en el marbre, que ell llegí. Vegeu la cita: "Carmina DAMASI pontificis incisa in tabula marmorea... in exteriori fronte parietis ad latus dextrum templi divi petri in Vaticano, UBI DISCIMUS HASCE VOCES ITA SCRIBI DEBERE: *adque*: *adgressus*: *quidquid*: *umor*" (4). Ens sembla clar que Sabinus no podia equivocar-se en transcriure aquests quatre mots, ja que fa recalcar que el marbre ensenyava que així devien escriure's. Doncs bé, en el marbre actual veiem escrits amb la mateixa ortografia de Sabinus els mots *adgressus* i *quidquid*, però els altres dos van escrits *atque*, *humor*. Quasi no cal dir que els dos primers els trobem en la part *A* i els darrers en *B*. És clar, doncs, que al temps de Pere Sabinus aquest fragment *B* no existia.

(2) *Inscriptiones christianae latinae veteres*, Leipzig, 1924-1927, n. 1760.

(3) *Insc. christ. Urbis Romae*, 2, p. 410-11.

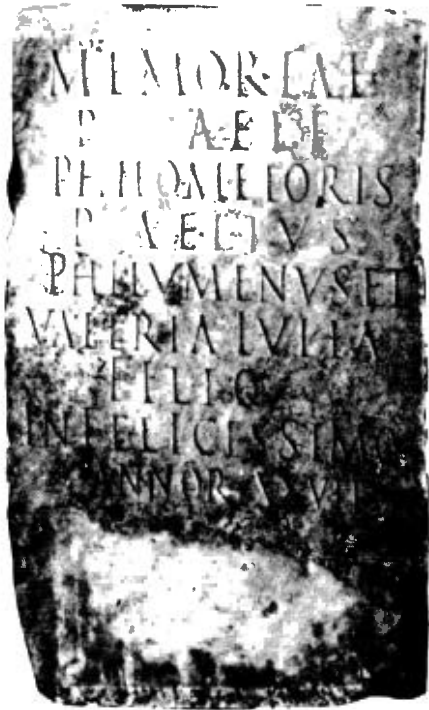
(4) De Rossi, l. c.

CINGEBANT LATICES MONTEM TENERO QVEMEATV
CORPORAM VLTORVM CINERES ATQVE OSSA RIGABANT
NON VLT HOC DAMASVS COMMVNILEGE SEPULTOS
POSTREQVIEM TRISTES ITERVM PERSOLVERE POENAS
PRO TINVS ADGRESSVS MAGNVMSUPERARE LABOREM
AGGERIS IN MENSIDE IE CITCVLMINAMONTIS
INTIMASOLLICITES CRV TATVS VISCERA TERRAE
SICCAVIT TOTVM QVID QVIDMADEFECERATHVMOR
IN VENIT FONTEMPRAEBET QVIDONASALVTIS
HAECCVRAVIT MERCVRIVS LEVITA FIDELIS

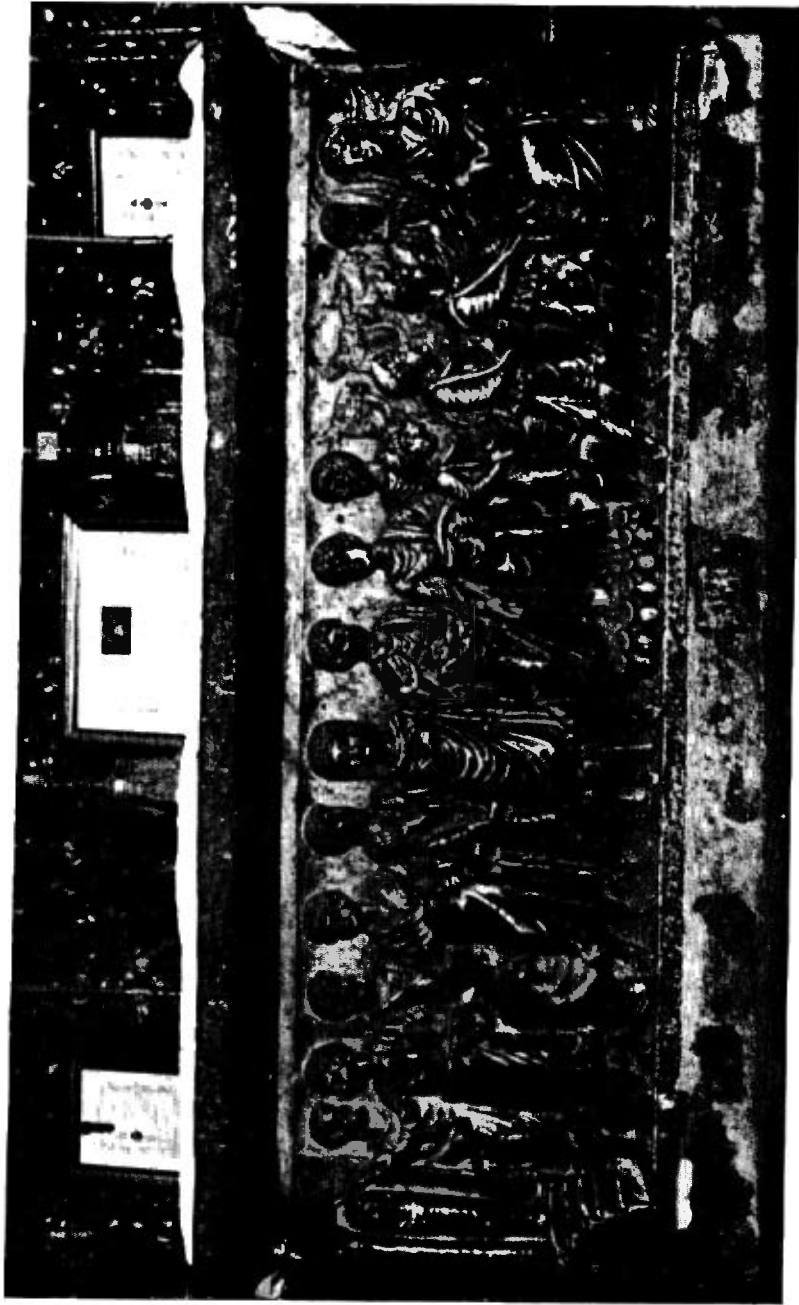
INSCRIPCIÓN "CINGEBANT"

INSCRIPCIONS DE LA NECRÒPOLIS DE TARRAGONA
(Vide pàgs. 7-8)

INSCRIPCIONS DE LA NECRÒPOLIS DE TARRAGONA
(Vide pàgs. 6-9)

SARCÓFEG DE CATTIISCAR

És veritat que Sabinus també dóna la lliçó *immensi* i no *immensi*, com veiem en la part filocaliana del marbre actual, però com que sobre aquest mot no resa res l'anotació preliminar, no hi ha cap dificultat a veure-hi una errada de transcripció.

El testimoni de Sabinus en favor de la nostra conclusió és tan lluminós, tan precís, que ens semblaria inútil aduir-ne d'altres anteriors al segle XVI, ja fossin favorables ja desfavorables. Així no pot provar res en contra la còpia que en féu M. Vegius (5) puix si bé dóna les lliçons *atque*, *humor* com el marbre actual, també ofereix la lliçó *aggressus*, la qual prova que ell copià el text amb la ortografia del seu temps, sense tenir cap cura de la fidelitat en la transcripció.

En resum, creiem haver provat amb evidència que la famosa inscripció tantes vegades copiada i comentada fou renovada amb clars intents de falsificació en un gros fragment que quasi en forma la meitat dreta.

II

INSCRIPCIONS DE LA NECRÒPOLIS ROMANO-CRISTIANA DE TARRAGONA

En 1923, com és prou conegut, fou descoberta aquesta necròpolis en excavar els fonaments de la gran fàbrica de tabacs, Les excavacions fins a l'estiu del 1926 no foren fetes sots una direcció única i per ço de les descobertes d'aquells tres anys no se n'ha pogut publicar una relació completa i documentada com caldria. En aquestes mateixes planes, en l'anuari de 1925 (6), donà a conèixer el meritíssim arqueòleg mossèn Gudiol els calcs d'una vintena d'inscripcions cristianes i altres objectes, cristians també, provinents d'aquelles excavacions. En 1927, els Srs. Tulla, Beltrán y Oliva, enginyers, acaben d'estampar una *Memòria* (7) breu dels treballs i troballes d'aquell mateix període de temps. Des del 1926 continuen les excavacions en aqueixa ja famosa necròpolis, sota la direcció de l'intel·ligent mossèn Serra i Vilaró, avesat, com és ben notori, a aquesta mena de feines. Les troballes són cada dia més nombroses i quasi gosariem a dir sensacionals. D'elles serà feta una publicació acurada i seriosa.

Les inscripcions cristianes, aparegudes en nombre respectable, ens sembla que formen la part més interessant de les excavacions, ja que elles es-

(5) Cfr. Acta Sanctorum, Junii, VII, p. 72*.

(6) *Analecta Sacra Tarraconensia*, I (1925), 301-329.

(7) JUNTA SUPERIOR DE EXCAVACIONES Y ANTIGÜEDADES. *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona. Memoria*. Madrid, 1927, 84 pàgs. una planta i diversos gravats.

quinçaran potser l'espessa boira dels inicis de la nostra història eclesiàstica. Per ço tenim l'intent de publicar en ANALECTA SACRA TARRACONENSIA totes les inscripcions cristianes completant i reformant la ja esmentada *Memòria*. En el volum d'aquest any ens acontentarem de fer algunes remarques al treball dels Srs. Tulla, Bertran i Oliva.

Aquests autors, en la introducció (pàg. 11), creuen "que los terrenos situados en la calle de Estanislao Figueras y otros circundantes, fueron empleados como cementerio después del año 260", i poc abans diuen: "Esta piedra (dels anys 283 al 305) de M. Aurelio Successo, carece de la fórmula D(ii)s M(anibus); pero hay otros que la tienen y salieron además estelas y ollas funerarias con huesos incinerados, lo cual demuestra que esta necrópolis empezó siendo pagana, y que después se depositaron en ella cristianos y paganos mezclados."

La darrera afirmació la creiem del tot mancada de fonament. Que en una part dels terrenys explorats hi hagués hagut enterraments pagans, no tindria res d'estrany, però que en un mateix temps hi hagués barreja de sepultures paganes i cristianes és cosa que deuria ésser demostrada ben d'altre manera.

La *Memòria* ja fa notar prou clarament que són molts els marbres pagans emprats posteriorment com a materials de construcció; doncs, per fer qualsevol raonament sobre el caràcter cristià o pagà d'una inscripció la primera cosa que havem de constatar és com fou trobat el marbre. Malauradament la *Memòria* fa constar ben poques vegades que els marbres foren trobats "sul posto", com diuen, els italians, i aquestes poques vegades mostren més aviat que els marbres eren cristians. Cristiana en efecte podria molt bé ésser la làpida de M. Aureli Successus de les darreries del segle III, com diu la *Memòria*, i que "se halló en posición junto a una tumba" (8).

M. M.
 AVRELI SVCCESI
 AVGG. C. LIB. SVB
 PROC. XX. HER.
 VLPPIA EVTYCHIS (?)
 CONIVGI DVLCIS
 SIMO

Encara té més probabilitats d'ésser cristiana aquesta làpida trobada també "en posición ante la tumba" (*Memòria*, pàg. 11):

(8) Vegeu aquesta i les quatre inscripcions següents en les làmines adjuntes.

MEMORIAE
P. AELI
PHILOMETORIS
P. AELIVS
PHILVMENVS ET
VALERIA IVLIA
FILIO

la qual per la seva cal·ligrafia pot considerar-se preconstantiniana, com ja adverteix la mateixa *Memòria*. Amb tota seguretat té aquell caràcter el sarcòfag que porta aquesta inscripció amb lletra del segle III:

MEMORIAE
AVRELIAE TONNAIAE
ΑΧΩΠΙCΤΑΙ SANCTISSIMAE
ET FIDELISSIMAE FEMINAE (9)

La manca del D. M. i tot altre signe pagà i l'ús del començament MEMORIAE que en la necròpolis de Tarragona podem considerar específicament cristià, puix en totes les inscripcions certament paganes no surt mai (10). ens donen motiu més que suficient per considerar com cristianes aquestes tres inscripcions i per deduir-ne que ja a la segona meitat del segle III la necròpolis era cristiana i exclusivament cristiana. No té res d'estrany que en aquests temps el caràcter de les incipcions i de la forma de les sepul·tures sia dubtós. Així certament hem de considerar com cristià un cip, mal llegit i interpretat en la *Memòria*, el n. 29:

M. IVNIO
CELSO VI
VIRALI HO
NORIBVS
FVNCTO ET CO
PONI DE PICARIA
A PONTE HIC IN CVPA RE
QVIESCIT

La penúltima ratlla no diu *a ponte bicin(a)*, com pretèn le *Memòria*.

(9) En la *Memoria* n. 19. Notar la paraula grega *αχωριστοι* = *inseparable*, que indica també la antiguitat de la inscripció. Posteriorment han estat trobades altres inscripcions llatines amb mots grecs.

(10) Al principi de la inscripció surt tan solament una altre vegada en el n. 38: MEMORIAE PVBLICIAE ALPINAЕ que també pot ésser cristiana. En les paganes n. 44 i 45 veiem la fórmula MEMORIAM FECIT, FECERUNT al mig del text.

La fórmula *Hic... requiescit* no es troba mai en inscripcions paganes, o almenys no surt mai en les de Tarragona publicades en el *Corpus*. És, doncs, ben cristiana. *Cupa* (11) no significa *urna* com pensen els autors de la *Memòria*, sinó sepulcre. (Cfr. *Thesaurus linguae latinae*, vol. IV, col. 1413). Tampoc fa dificultat el que el difunt fos *sevir*. Aquesta inscripció, amb els "tria nomina" com les anteriors, és sens dubte molt antiga. Per corroborar aquesta hipòtesi tenim encara una altra inscripció en un sarcòfag, parió per la lletra al de *Aurelia Tonneia*, del qual la *Memòria* dona la fotografia il·legible, sense la transcripció del text. Aquest no és sencer. En transcriurem tan sols les darreres ratlles (12):

UNICAM... RELIQUI PARVOLIS MENSIBVS
MIHI MEMORIAE POST FUTURAM ET PATRIS SOLACIO
SPIRITV DVRANTE EMENSA ANNOS TRIGINTA ET NOVEM
SIC VIXI VT MERITO POSSEM VITA IN AETERNVM FRVI

amb un pensament a la darrera ratlla certament cristià.

Entre les inscripcions de la *Memòria* amb senyals manifestos de cristianisme la més insigne és el n. 56:

DulCIS ET Obs. in
SANCTORVM *se-*
DE QUIESCES AN
NIS DVOBVS MEN
SVM QATTVOR
SIC MERVERE TUI

La *Memòria* llegeix *ad SANCTORVM aede(m) QUIESCES* i diu que "parece aludir a un cierto cenobio de los santos que bien pudo ser el fundado por el obispo Sergio que gobernó la diócesis de Tarragona de 519 a 544." La paleografia, al nostre entendre, s'oposa a aquesta hipòtesi. Probablement no és posterior a la primera meitat del segle v. La nostra lectura *sede* la creiem segura (13). Doncs, bé, *in sanctorum sede quiesces* no pot significar altra cosa, en aquests temps, que "reposes en el lloc de la tomba dels Sants", això és dels màrtirs. Compara l'epigrama damasià (ed. Ihm, n. 31):

(11) En inscripcions cristianes es troba *cupella*, Cfr. SILVAGNI, *Insc. Christ.* n. 2033. Era una forma de sepultura: potser amb volta.

(12) Vegeu el gravat adjunt. Mossèn Serra i Vilaró ha trobat alguns altres fragments d'aquesta inscripció i té esperances de trobar-ne més.

(13) Puig posteriorment mossèn Serra i Vilaró ha trobat una inscripció en mosaic que diu: "in Christi sede quiescis".

“Hic, quicumque uenit, sanctorum limina quaerat,
inueniet uicina in sede habitare beatos,
ad caelos pariter pietas quos uexit euntes.”

La nostra inscripció ens assabenta, doncs, que en la necròpolis ara descoberta hi havia sepultats uns sants o màrtirs. Però de màrtirs històrics de Tarragona només tenim notícia de Sant Fructuós i els seus dos diaques Auguri i Eulogi. No ens sembla gaire aventurat concloure que són aquests sants els que estaven enterrats allí i que la necròpolis començà a ésser cristiana als temps de la seva mort, l'any 259 o poc després, és a dir, al temps en què els autors de la *Memòria* col·loquen els inicis dels enterraments.

La *Memòria* només dona com datada la inscripció n. 60 de l'any 393, però certament ho és també el n. 65, que pot ésser completada així:

m. PROCVli qui vi-
xit PLUS min. an...
volOSIANV v. c.
coNSVLE (14)

i pertany a l'any 503, en el qual trobem sempre les dates amb un sol cònsul. La *Memòria* transcriu a la ratlla tercera SIANV oblidant la O, ben manifesta en la làpida.

El n. 83 pot llegir-se així:

†
HIC REquie
SCET Ancil-
A Dei titi
A IN Pace

La restitució *ancilla Dei* és segura. A la darrera ratlla no diu A INV, com suposa la *Memòria*.

III

UN SARCÒFAG ROMANO-CRISTIÀ A CASTILISCAR

En el *Boletín de la Comisión de Monumentos de Navarra*, any 1927, pàg. 286-289, José E. Uranga ens dóna a conèixer un magnífic sarcòfag

(14) També pot considerar-se datada dels anys 457-461 el n. 66 com ja indica la *Memòria*.

romano-cristià fins ara inèdit, que es conserva sota la mesa d'un altar a l'església romànica del poble de Castiliscar (prov. de Saragossa). Segons el senyor Uranga, "la parte del sarcófago que se conserva mide 2'23 metros de largo por 0'74 de altura y en su superficie, en bello alto relieve, se encuentran esculpidas de izquierda a derecha, las siguientes escenas: la resurrección de Lázaro, la curación de la Hemorroisa, una orante, un personaje que presenta al Señor un pez en un plato, la conversión del agua en vino y la adoración de los Reyes Magos. Total diez y seis figuras distribuidas en seis asuntos."

Ens plau reproduir aquí aquest bell sarcòfag. És de notar la curiosa representació de la multiplicació dels pans i els peixos. Com que només hi ha una vegada la figura de Jesús, no podem suposar-hi, com ho fa el senyor Uranga, representades les dues escenes: multiplicació dels pans i conversió de l'aigua en vi. Millor creure que només hi ha la multiplicació dels pans i els peixos, però l'artista per equivocació hi posà set *hidries* en comptes de les set paneres de pa.

També té prou interès la presència dels tres camells en l'escena de l'adoració dels Reis, puix es troba en molt pocs dels sarcòfags coneguts. No creiem que el personatge del fons entre la Verge i el primer rei sigui "un servidor (que) conduce las cabalgaduras de los Reyes." Podria pensar-se en Sant Josep, però segurament representa l'Esperit Sant.

DR. JOSEP VIVES, Prev.